

Afrikalı Falaşalar: Falaşaların Etnik Köken Teorileri ve Dini Kimlikleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz

Neslihan Kuran*

Öz

Falaşalar (Beta Israel) ile ilgili çalışma yapan araştırmacılar, topluluğun köken sorununun kapsamını fark edecektir. Bir yandan Şabat'ı gözeten diğer yandan vaftiz olan bir toplulukla karşı karşıyayızdır. Bu tür biblikal-İbrani unsurlar Falaşaların hangi topluluğa ait olabilecekleri konusunu biraz daha çıkmaza sokmaktadır. Falaşa tarihinin büyük bir kısmının belirsiz olmasına ve topluluğun birincil yazılı kaynağı olmamasına rağmen, Falaşa köken çeşitli şekillerde açıklanmaya çalışıldı. Gizemli hikayeler ve çeşitli mitlerin yanı sıra belki de en ilginç olanı kayıp kabile torunları iddiasıdır. Yüz yıldan fazladır süren Falaşaların kayıp kabile bağlantılı Yahudiliği problemi ile Falaşalar yerine çeşitli Yahudi örgütleri meşgul oldu. Ne İsrail parlamentosunun Dönüş Yasası altında Falaşaları Yahudi olarak tanıma kararı ne de binlerce Etiyopyalı Falaşa'nın İsrail'e göç etmesi kesin statüleriyle ilgili tartışmaları sona erdirdi. Yahudi kimliklerine yönelik tartışmalar hala çözüme kavuşmuş değildir. Çalışma, Falaşaların Halaha (Yahudi dini hukuku) veya legal statüsünden ziyade onların kökenine ilişkin iddiaları ele almaktadır. Yahudilikle bağlarını yakalamaya çalışıp, bünyesindeki Yahudi unsurları nasıl ve ne şekilde elde etmiş olabileceklerini incelemeye çalışmaktadır. Kanıtlar, Etiyopya'nın antik medeniyeti Aksum'a kadar uzanmaktadır. Miladi ilk yıllardan itibaren Kızıldeniz'in her iki yakasında süregelen ticari ilişkiler Güney Arabistan merkezli bir Yahudi etkiye işaret etmektedir. Etiyopya'daki Yahudi unsurların kaynağı olarak sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan Falaşaların gösterilemeyeceği anlaşılacakla birlikte, Falaşa kökenin Etiyopya toplumunun kendi içerisinde aranması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Beta Israel, Falaşa, Kebra Nagast, Etnisite, Siyahi Yahudi, Etiyopya

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD-Dinler Tarihi, orcid.org/0000-0002-3637-0543, neslihankuran@gmail.com

African Falashas: A Comparative Analysis of Falashas' Ethnicity Theories and Religious Identities

Neslihan Kuran *

Abstract

Researchers who are studying on Falashas (Beta Israel) will notice the extent of the community's origin problem. On the one hand we are confronted with a community that observes the Sabbath and is baptized on the other. Such biblical-Hebraic elements make the situation a bit more obscure about which community they might belong to. Even though a large part of the history of the Falasha be obscure and is not the primary written source of the community, "Falasha origin" has been tried to be explained in various ways. Besides mysterious stories and various myths, perhaps the most interesting of all is the claim of the lost tribal. Various Jewish organizations were interested with the problem of Judaism of the Falashas, instead of the Falashas. Neither the Israeli parliament's decision to recognize Falasha as a Jew under the "Law of Return" nor the migration of thousands of Ethiopian Falasha to Israel did not end the debate. Debates on their Jewish identities are still unresolved. The study analyzes at the allegations of Falasha's origin rather than Halakha or its legal status. Trying to catch their ties with Judaism and examine how and in what way they could have acquired the biblical-Hebraic elements. The evidence goes back to the ancient civilization of Ethiopia, Aksum. The ongoing trade relations on both sides of the Red Sea from the first century point to a Jewish influence centered in South Arabia. It is understood that the Falashas who emerged in the following centuries as the source of Jewish elements in Ethiopia should not be held accountable. It was concluded that the Falasha origin should be sought within Ethiopian society itself.

Keywords: Beta Israel, Falasha, Kebra Nagast, Ethnicity, Black Jew, Ethiopia

* Ph.D. Student, Ankara University, Institute of Social Sciences, Philosophy and Religious Sciences-History of Religions, orcid.org/0000-0002-3637-0543, neslihan_kuran@gmail.com

1. Giriş

Falaşalar, Etiyopya'nın kuzey bölgelerinde yaşayan, Habeş toplumuna ait Afrikanlı etnik bir gruptur. Yerli Agau (Agaw) halkındandırılar.¹ 19. yüzyılda misyoner raporlarından hareketle kayıp kabile olduklarına inanılmıştır. İnanç ve ritüellerinde birtakım değişikliklere gidilerek Yahudi dünyasına kazandırılmaya çalışılan topluluk, 1970'lerden itibaren İsrail'e taşınmıştır. Etnik/dini asimilasyon olarak nitelendirilebilecek bu değişikliklerde Falaşalar "Etiyopya Yahudisi" adıyla yeni bir kimlik elde etmiştir.² İsrail'in *Geri Dönüş Yasası* uyarınca *Yahudi* olarak tanınmakla birlikte sembolik bir dini dönüşümden geçme zarurietini, Falaşaların Yahudi kimliği ile alakalı soruları beraberinde getirmiştir. Dini dönüşüm gerekliliği, -yasa çıksa dahi- Yahudiliklerinin sorgulandığı anlamına gelmekteydi. Temel sorun muhtemelen burada yatmaktaydı: Falaşalar Yahudi miydi? Kendilerini şimdiye dek açıkladıkları köken miti ne idi!

Köken miti, grup aidiyetini ve kimliğini belirlemede önemli göstergelerden biridir. Kişinin/grubun kendisini nasıl gördüğü ve başkaları tarafından nasıl görünmek istediği ile alakalı bize bilgi vermektedir. Her ne kadar Falaşa kökene dair pek çok açıklama olsa da Kral Süleyman ve Sebe Kraliçesi anlatısı geleneklerine hakim görünmektedir. Burada mühim olan söz konusu anlatıyı/geleneği ne şekilde elde ettikleridir. Çalışma, öncelikle Etiyopya geleneğindeki Yahudi etkiyi ele almakla başlamaktadır. Yahudi unsurların sadece Falaşa topluluğuyla sınırlı olmadığını görülmesi açısından önemli bir başlıktır. Bu kısımda Yahudi etkisinin taşıyıcılarının kimliği konusunda üç ana yaklaşım sunulmaktadır. Buna göre; ya Hristiyanlık öncesi Aksum'da zaten Yahudi vardı ya Yahudi-Hristiyan olarak nitelendirilebilecek bir Hristiyanlıkla geldi ya da Etiyopya toplumunun kendisi oluşturdu. Takip eden bölümde ise Falaşa köken teorileri açıklanmaktadır. Bu kısımda yaklaşık on ayrı köken teorisi iki başlık altında değerlendirilmektedir. Falaşa Köken Teorileri başlıklı ilk bölümde Dan kabilesi miti, Süleyman-

¹ Falaşalara dair yapılan gen ve DNA analizi, Etiyopya'nın yerli Agau kabilesine ait olduklarını göstermektedir. U. Ritte, E. Neufeld, E.M. Prager, M. Gross, I. Hakim, A. Khatib, B. Bonne-Tamir, "Mitochondrial DNA Affinity of Several Jewish Communities", *Human Biology* 65, no. 3 (Haziran 1993), 359-385.

² Değiştirilen dini ritüellerden birisi vaftizdir. Tıpkı Etiyopyalı Hristiyanlar gibi Falaşalar da doğumdan sonra erkek bebek için 40. gün, kız bebek için 80. gün vaftiz töreni düzenlemektedir. J. Martin Flad, *The Falashas (Jews) of Abyssinia*, (Londra: W. Macintosh, 1869), 27.

Sebe anlatısı, Yodit efsanesi, Yerli Agau iddiaları ele alınmaktadır. Mısır ve Güney Arabistan Teorileri kısmında ise I. ve II. Tapınak'ın yıkımı veya Mısır'dan Çıkış sonrası Mısır üzerinden güneye Yahudi göçü ihtimali tartışılmaktadır. Elefantın köken teorisine değinilmektedir ki bu teori Dan kabilesi iddiasında bulunanlar için önem arz etmektedir. Elefantın Yahudileri ve Falaşaların inanç sistemi karşılaştırmalı metotla izlenerek benzerlikler ve farklılıklar ortaya çıkarılmaktadır. Son teori olan Güney Arabistan teorisi, bu çalışmanın iddia ettiği hususları kendisinde barındırmaktadır. Köken geçmişi olarak kayıp bir kabileden ziyade, Güney Arabistan merkezli Yahudi etkisinin varlığına dikkat çekilmektedir. Bu etkinin Falaşalar dahil Etiyopya geleneğinin merkezinde yer aldığı gerçeği önemlidir. Son olarak sonuç kısmında, Falaşaların etnik/dini kimliklerinin genel bir analizi yer almaktadır.

2. Etiyopya Geleneğinde Yahudi Etki

İsrail Seferad Hahambaşı Ovadiah Yosef, 1973'te Etiyopya'daki Falaşaları Halaha'ya göre Yahudi ilan ettiği zaman meşruluk kaynağı olarak onların kayıp Dan kabilesinden olduklarını açıklamıştır.³ Bu ilan Etiyopya'da binlerce yıl öncesine varan Yahudi varlığına işaret etmektedir. Etiyopya'da (Habeş)⁴ böylesi bir antik Yahudi varlığına dair ilk bilgilerin nereden geldiğine baktığımızda, genelde Eldad ha-Dani, Obadiah Bertinoro gibi gezginlerin açıklamaları⁵ veya Yeşeya, Yeremya gibi peygamberlerin çeşitli kehanetleri üzerine temellendiği görülmektedir. Bu kişiler açıklamalarında herhangi bir özel isim belirtmeden⁶ Etiyopya topraklarında Yahudi varlığını haber vermişlerdir. Bu tür gezgin

³ Michael Corinaldi, *Jewish Identity: The Case of Ethiopian Jewry*, (Jerusalem:Hebrew University, 1998), 145-7.

⁴ Günümüz ile geçmiş Etiyopya sınırları aynı değildir. Geçmişte Etiyopya'nın bazen Hindistan dahil tüm Nil havzasını kapsayacak şekilde kullanıldığı olmuştur. Yine geçmiş dönem anlatılarında özellikle miladi ilk yıllar ve MS.10. yüzyıl arası için Habeş(istan) terimi kullanılmıştır. Yunanca kökenli Etiyopya terimi daha sonraki yıllarda kullanıma girmiş bir kelimedir. Çalışmada söz konusu dönem aralığı için Habeş(istan) teriminin kullanılmasına özen gösterilmiştir.

⁵ Max Wurmbrand, "Falashas," *Encyclopaedia Judaica* 6, ed. Cecil Roth, (Jerusalem: Keter Publishing House, [yayın yılı belli değil]), 1143-1154.

⁶ James Quirin, *The Evolution of the Ethiopian Jews, A History of the Beta Israel (Falasha) to 1920*, (USA: University of Pennsylvania Press, 1992), 19.

raporlarının veya kehanetlerin doğruluğunu veya yanlışlığını bir kenara bırakırsak, açıktır ki Etiyopya kültür ve geleneğinde biblikal-İbrani⁷ unsurların varlığı yadsınamaz bir gerçektir. 17. yüzyıldan itibaren bölgeye giden misyonerlerin yanı sıra yine 19. yüzyıl başında C. Rossini gibi araştırmacılar da Etiyopya Hristiyanlığı'nın (Etiyopya Ortodoks Kilisesi) İbrani yönüne işaret etmişlerdir.⁸ Bu durumun kaynağına inildiğinde Etiyopya krallarının kendilerini Süleyman Hanedanlığı'nın halefi olarak görmeleri⁹ gibi birtakım Etiyopya gelenekleriyle karşılaşırız. Etiyopya milli destanı Kəbrä Nəgəşt'ta (ክብረ ነግሥት, Kebra Nagast) açıklandığı gibi Etiyopya'nın en eski medeniyet yeri Aksum'un, Ahid Sandığı'nın ve Tanrı'nın ikametgah yeri olması¹⁰ ve Etiyopya kraliyet ambleminin Yahuda Kabilesi'nin sembolü olan aslan olması bunun en temel belirleyicisi olarak görülmektedir.¹¹ Gelenekteki biblikal-İbrani etkiyi pek çok uygulamada da görmek mümkündür; üç eşmerkezli çember içinde kilise binası, Şabat, bayramlar ve oruçlar, ayin ve ayinde kullanılan enstrümanlar, doğumun

⁷ Falaşalar, biblikal-İbrani gelenekler iç içe geçmiş bir şekilde Yahudi-Hristiyan olarak nitelendirebileceğimiz bir yaşam sürmüştür. Biblikal derken Hristiyan gelenekler, İbrani derken Yahudi gelenekler kastedilmektedir.

⁸ Edward Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements in Abyssinian (Monophysite) Christianity," içinde *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Ethiopian* (The Worlds of Eastern Christianity, 300-1500) ed. Alessandro Bausi, c. 4, Haziran 20, (Routledge: Ashgate Variorum, 2012), 121-161; C. Conti Rossini, *Storia d' Etiopia*, (Officina D'arte Grafica A. Lucini & C. Milano:1928).

⁹ Ernest Alfred Wallis Budge, *The Kebrä Nagast: The Queen of Sheba and Her Only Son Menyelek*, (Ontario: Cambridge, 2000), kısım: 45, 50, 55, 60; Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-161.

¹⁰ Kebrä Nagast anlatısı için sıklıkla başvuru kaynaklar: Carl Bezold, *Kebrä Nagast, die Herrlichkeit der Könige*, (München: Akademie der Wissenschaften, 1909); Ernest Alfred Wallis Budge, *Kebrä Nagast*, (2000). Kebrä Nagast, Etiyopya tarihindeki olayları tanımlayan, tarihi biçimlendirici ulusal bir destandır. İçerisinde; Hanedanlığın Kral Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin oğlu I. Menelik yoluyla kurulması, Ahid Sandığı'nın Kudüs'ten Aksum'a transferi ve böylece tanrının seçtiği halk olarak İsrail'den Etiyopya'ya ilahi antlaşmanın meşrulaştırılması, Etiyopya'ya Hristiyanlığın girişi ve yayılması gibi olaylar anlatılmaktadır.

¹¹ Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-161; James Bruce, *Travels through part of Africa, Syria, Egypt, and Arabia, into Abyssinia, to discover the source of the Nile (1768-1773)*, (Londra: Printed for Scott, Webster and Geary, 36, Charterhouse Square, 1835), 173; 200-201; Menachem Waldman, *The Jews of Ethiopia: The Beta Israel Community*, (Jerusalem: Ami-Shav, Center for Aid to Ethiopian Immigrants, 1985), 9; Edith Bruder, *The Black Jews of Africa: History, Religion, Identity*, (Londra: Oxford University Press, 2008), 30; Aziz Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), 167.

8. günü sünnet uygulaması ve beslenme kuralları gibi benzer birçok ritüel mevcuttur.¹² Yine Aksum'da bulunan sikkelerdeki "Siyon Kralı" sembolü veya Yunanca Vorlage'den¹³ çevrilen Etiyopik İncil'deki (Ge'ez İncili) Aramice ve İbranice kelimelerin varlığı Etiyopya Hristiyanlığı'ndaki Yahudi etkiyi göstermesi bakımından önemlidir.¹⁴ Bünyesindeki Yahudi pratikleri açık olarak ilk kez 11. yüzyılda Mısır piskoposlarının Etiyopya Kilisesi'ni sünnet, Şabat, kurban gibi Eski Ahid geleneklerini uygulamaları nedeniyle eleştirdikleri zaman ortaya çıkmıştır.¹⁵

Etiyopya geleneğindeki Yahudi etkinin taşıyıcılarının kimliği konusunda çeşitli yorumlar bulunmaktadır. Kebra Nagast anlatısına göre, Yahudi geleneğinin Etiyopya'ya gelişi MÖ. 10. yüzyıllarda Kral Süleyman'ın iddia edilen oğlu Menelik yoluylaadır. Bu konu ilerleyen kısımda tartışılmaktadır. Yahudi geleneğin Etiyopya'ya nakli konusundaki görüşler genel olarak üç ana eksen etrafında dönmektedir; ya Hristiyanlık öncesi Aksum'da zaten Yahudiler vardı ya 'Yahudi-Hristiyan' olarak bilinen bir grubun getirdiği Hristiyanlık ile beraber geldiler ya da topluluğun bizzat kendisi oluşturdu. Kimileri Hristiyanlık öncesi Etiyopya'nın dininin Yahudilik olduğunu söylese de¹⁶ bunu destekleyecek bir kanıt yoktur. Ciddi sayıda Yahudi'nin varlığı şüphesiz çok daha net okumalara tanıklık ederdi. Bununla beraber dilbilimsel kanıtlar, Hristiyanlık öncesi bir zamanda Yahudi varlığına dair

¹² Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-161; Edward Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, The Schweich Lectures of the British Academy, (Londra: Oxford University Press, 1968), 75-98, 100-9; Steven Kaplan, *The Beta Israel (Falasha) in Ethiopia: From Earliest Times to the Twentieth Century*, (New York and Londra: New York University Press, 1992), 17; Getatchew Haile, "The Forty-Nine Hour Sabbath of the Ethiopian Church," *Journal of Semitic Studies* XXXIII/2 Sonbahar, (1988), 233-54; Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 110-13; 178-80.

¹³ Tanah'ın Yunanca çevirisi Septuagint'in önceki versiyonu, tezahürü veya yeniden yapılandırılmış hali, varsayılan Vorlage'si.

¹⁴ Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 24; Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-161.

¹⁵ Taddesse Tamrat, *Church and State in Ethiopia 1270-1527*, (Londra: Oxford University Press, 1972), 209. Aslında İskenderiye Kilisesi'nin bu noktadaki konumu açık değildir. Özellikle Şabat ritüeli Kıpti ve Arap literatüründe saygı duyulan ve uygulanan bir gelenektir. Taddesse, *Church and State*, 208-210; Wilson B. Bishai, "Sabbath Observance from Coptic Sources," *Andrews University Seminary Studies* (AUSS) 1.1 (1963), 25-31.

¹⁶ Waldman, *The Jews of Ethiopia*, 9; Corinaldi, *Jewish Identity*, 49; Flad, *Falashas*, 3.

güçlü veriler sunmaktadır.¹⁷ *Ta'ot* (put), *tabot* (Ahid Sandığı veya Nuh'un Gemisi), *gahannam* (cehennem), *fash* (fışh), *meswat* (zekat, sadaka) gibi kelimelerin varlığı bu açıdan önemlidir. Yine önceki yıllardan beri Aksum'da olduğu iddia edilen Ahid Sandığı'nın varlığı, Yahudi etkisinin Hristiyanlık öncesine ait olduğunun delillerinden biri olarak sunulmaktadır.¹⁸

Etiyopya geleneğindeki mevcut Yahudi unsurların ilk taşıyıcılarının Hristiyanlığa dönüştürülen kişilerin kendisinin olmasının muhtemel olduğu düşünülmektedir.¹⁹ Etiyopya'da Yahudi varlığına dikkat çeken isimlerden olan J. Bruce bu düşünceyi savunmakla birlikte, bu durumu Yodit efsanesiyle açıklamaktadır. Ancak yapılan araştırmalar Yodit efsanesine dayalı bir iddianın tarihi temelini olmadığını göstermektedir. Yahudilik olarak kabul edilen unsurların gerçekte Pagan geleneklerle iç içe olduğu görülmektedir. (Judeo-Pagan)²⁰ Yahudi unsurların erken dönem Kıpti ve Suriye Hristiyan kiliselerinde de bulunması nedeniyle Etiyopya'daki Yahudi etki için Yahudilerle doğrudan bir temasın şart olması gerektiğini belirtenler vardır.²¹ Ephraim Isaac da benzer bir tez ileri sürer ancak o Etiyopya Kilisesi'nin ilk piskoposu Suriyeli Frumentius ve Dokuz Aziz'in getirdiği Hristiyanlığın, 'Yahudi-Hristiyan' etkisi altında şekillenmiş bir Hristiyanlık olduğunu savunur. Ona göre bu Suriyeli Yahudi-Hristiyanlar, Yunanca okuyan ama Aramice konuşan kişilerdir. Dolayısıyla Ge'ez dili üzerindeki Arami-Süryani etkisini ve genel anlamda Etiyopya Hristiyanlığı'ndaki İbrani etkiyi bu şekilde açıklamaya çalışır.²² İncil'i Ge'ezce'ye çeviren Suriye kökenli Dokuz Aziz'in böyle bir rol üstlenip üstlenmediğini açığa kavuşturabilmek için gerekli bilgiler mevcut değildir. Çevirileri üzerinde yapılan dilbilimsel analiz, Dokuz Aziz'in yeterli Ge'ez bilgisine sahip olduklarını ancak Yunanca bilgilerinin yetersiz olduğunu göstermektedir.²³ G. Haile, azizlerin muhtemelen Monofizit Hristiyan bir

¹⁷ Maxime Rodinson, "On the Question of Jewish Influences in Ethiopia" içinde *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Ethiopian* (The Worlds of Eastern Christianity, 300-1500) ed. Alessandro Bausi, c. 4, (Haziran 20), (Routledge: Ashgate Variorum, 2012), 179-186.

¹⁸ Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-161.

¹⁹ A.g.e., 121-161.

²⁰ Rodinson, "Influences," 179-86.

²¹ A.g.e., 179-86.

²² Quirin, *Evolution*, 16-17.

²³ Haile, "The Forty-Nine Hour Sabbath," 233-54.

ülkeden geldiklerini, Yunanca'yı iyi konuşan Aksum'un eğitimli sınıfının çeviriye yardım etmiş olabileceğini söylemektedir.²⁴ H. J. Polotsky, Ge'ez dilindeki *meswat*, *tabot*, *ta'ot* gibi Arami kökenli kavramların Suriyeli Hristiyanlar tarafından getirilemeyeceğini, dolayısıyla belirli bir Yahudi grubunun önceden var olduğunu iddia eder. Polotsky, "Süryanice, Aramice'dir ancak Aramice zorunlu olarak Süryanice değildir" diyerek, Süryanice olduğu iddia edilen pek çok kelimenin aslında Aramice olduğunu söyler. Aksum döneminde Ge'ez İncili'nde kullanılan Aramice kelimelerin homojen ve yerli kültürün orijinal bir parçası olduğunu düşünür.²⁵ Haile tarihsel kanıtların 6. veya 7. yüzyıllarda Suriyeli Dokuz Aziz Habeş'e gelmeden önce, Dört İncil ve Mezmurların zaten tercüme edildiği tezini ileri sürer. Ge'ezce'de 6. gün (Cuma) anlamına gelen '*arb*' (günbatımı) kelimesinin, haftanın adlandırma sistemini takip etmediğine dikkat çeken Haile; ". . . birinci gün (Pazar), ikinci gün (Pazartesi), üçüncü gün (Salı) gibi bir sistemle ifade edilmez. Tıpkı yedinci güne (Cumartesi) 'Sanbat' denilmesi gibi. Bu durum kelimelerin İbrani köken ve anlam taşıdığını gösterir" demektedir.²⁶ Haile'nin ortaya koymaya çalıştığı, Etiyopya Hristiyanlığı'ndaki Yahudi etkisi onu tanıtılardan değil, Hristiyanlığı kabul edenlerden kaynaklanıyor olmasıdır. Yani buna göre Hristiyanlık, Yahudi bir topluma gelmişti ve söz konusu İbrani unsurlar, Hristiyanlığı kabul eden yerli Aksum kültürünün bir parçasıydı.

Kanıtlar, -nasıl geldiği kesin bir dille ortaya konamasa da- Etiyopya'nın erken dönemlerinde Aramice-İbranice dilsel bir etkinin var olduğunu göstermektedir. Ancak etkinin bir Yahudi varlığına mı yoksa Aramice konuşan bir Yahudi-Hristiyan topluluğuna mı atıf yaptığı tartışmaları devam etmektedir. Dini yapıyı İslami geleneğe benzetenler de vardır. 17. yüzyılda Portekizli Cizvit Jerome Lobo, Etiyopyalıların dinini Yahudi ve İslam karışımı olarak nitelemektedir.²⁷ Yahudi etkisinin 15. yüzyılda dinde yapılan reformları kabul etmeyip saf Hristiyanlığa dönme

²⁴ A.g.e., 233-54.

²⁵ Hans Jakob Polotsky, "Aramaic, Syriac, and Ge'ez" içinde *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Ethiopian* (The Worlds of Eastern Christianity, 300-1500) ed. Alessandro Bausi, c. 4, Haziran 20, (Routledge: Ashgate Variorum, 2012), 187- 196.

²⁶ Haile, "The Forty-Nine Hour Sabbath," 233-54.

²⁷ Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-61.

arzusunda olan keşişler yoluyla olduğunu ileri sürenler de vardır.²⁸ Aslında Hristiyanlık'tan önce Etiyopya'daki Yahudi varlığı iddiası, Etiyopya'nın yerel gelenekleri ile uyumludur. Kebra Nagast'ta anlatılan Süleyman-Sebe miti bu iddiayı mümkün kılabilecek yegane unsurdur. Ancak Kebra Negast'ın 6 ila 14. yüzyıllar arasında oluşturulduğu göz önüne alınırsa, 4. yüzyılda gelen Hristiyanlık ile karşılaştırıldığında biraz geç bir tarihtir. Öte yandan öne sürülen iddiaların hiçbiri, olası Yahudi etkisinin ülkeye ne şekilde girmiş olabileceği sorusunu cevaplamamaktadır. Mısır veya Güney Arabistan yoluyla olduğu düşüncesi yaygın bir görüş olsa da diğer tarafta Falaşaları Dan kabilesi üyeleri olarak kabul etmiş günümüz İsrail Hükümeti ve Hahambaşılığı durmaktadır. Bu kabulde Falaşalar, söz konusu antik Dan kabilesinin devamı olarak görülmektedir. Takip eden bölüm, Falaşaların kökenine ilişkin teorilere yer vererek bu soruya cevap bulmaya çalışmaktadır.

3. Falaşa Köken Teorileri

Falaşaların kökenleriyle ilgili pek çok teori vardır. Genel olarak 4. yüzyılda Hristiyanlığın kabul edilmesinden önce Aksum Krallığı'nın pek çok sakininin "yabancı" Yahudilerden elde edilmiş bir dini geleneği devam ettirdikleri varsayılır. Bununla birlikte Falaşaların antik İsraililerle doğrudan bağlantısı olduğunu iddia eden birtakım teoriler de bulabiliriz ki bunlardan en popüler olanı, günümüz İsrail hükümetinin ve Hahambaşılığın varsaydığı kayıp Dan kabilesinden oldukları inancıdır. Bir kısım araştırmacıların görüşü de bu yöndedir. Örneğin J. Boykin, Falaşaları Dan kabilesinden gelen Ortodoks bir Yahudi mezhebi olarak görür.²⁹ J. Halevy, J. Faitlovitch gibi bir takım Avrupalı Yahudiler de Falaşaları kayıp kabilenin kalıntıları olarak değerlendirir. Her iki isim de Falaşalarla tanıştıktan sonra grubu modern Yahudiliğe uygun hale getirmek için oldukça ciddi bir çaba sarfeden kişilerdir. M. Corinaldi, Dan kabilesi veya Mısır sürgünleri olmaları arasında pek fark görmez gibidir. Ona göre sürgünle beraber Fırat'ın öte kıyısına geçenler, Ezra'nın 13:39-50'da açıkladığı gibi

²⁸ Rodinson, "Influences," 179-86.

²⁹ James H. Boykin, *Black Jews: Ethiopia, India, United States*, ([yayınevi ve yayın yeri belli değil], 1982), 1-2.

bir gün döneceklerdi ve Falaşalar bahsedilen bu sürgünlerdi.³⁰ Aslında Dan savunucuları için bir nevi doğru bir yaklaşımdır. Falaşaların mevcut ikamet bölgesi olan Kuzey Etiyopya'ya geliş istikametinin muhtemel rotası Mısır üzerinden olmalıdır. Ezra'nın söz konusu anlatısı birçok kayıp kabile savunucusunun çıkış noktasını oluşturmaktadır. Buradaki sorun, Ezra'da bahsi geçen Fırat Nehri'nin Afrika'da değil, Mezopotamya'da yer almasıdır.

Dan kabilesi ile Falaşalar arasındaki bağlantıya gösterilen en eski kaynak 9. yüzyıl Yahudi gezgini Eldad Ha-Dani'dir.³¹ Resmi anlamda ilk kaynak ise, 16. yüzyıl Mısırlı Halaha uzmanı Radbaz'dır. (David Ben Solomon İbn Abi Zimra - 1479-1573) Falaşaların, Mısır'a köle olarak götürülenlerin soyundan olduğunu belirten Radbaz, onların Halaha bakımından statüsüyle ilgili sorulara yanıt olarak Dan kabilesi kökenli olduklarını söylemiştir: "Kuş³² topraklarından gelen bu kişilerin, Dan kabilesinden olduğuna şüphe yoktur."³³ Radbaz'ın hükmü, bugüne kadar geçerliliğini koruyan dini bir emsal oluşturmaktadır. Radbaz'ın öğrencisi Ya'acov Castro ile başlayan, haham Ovadiah Yosef ve İsrail Yüksek Adalet Divanı'ndan Menachem Elon ile devam eden Yahudi makamları Radbaz'a atıf yapmakta ve Falaşaların Dan soyunu onaylamaktadır.³⁴ Aslında Eldad, anlatısında belirli isim vermemektedir. Sonraki kaynakların, Falaşaları Dan kabilesi ile bağlarken Eldad'ın anlatısını kullandığı görülmektedir. Falaşaların antik Yahudilerin devamı olduğunu düşünenler, Etiyopya'da Yahudi varlığını ilk haber veren Eldad'ı ilk kaynak olarak Falaşa tarihine de taşımıştır.

³⁰ II Ezra 13:39-50, *Bible Gateway*. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=2%20Esdras%2013%3A39-46&version=CEB> . Son Erişim: 1 Mart 2021; Corinaldi, *Jewish Identity*, 50.

³¹ Eldad kayıp kabilelerle ilişkilendirerek Etiyopya'da bir Yahudi varlığını haber vermiştir ancak adını ilk kez 15. yüzyılda duyduğumuz Falaşaları Eldad'a bağlayan sonraki yazarlardır. Böylelikle Falaşaların, Eldad'ın bahsettiği Yahudilerin devamı olduğunu iddia ederler.

³² Septuagint'te Kuş olarak belirtilen yerin Etiyopya olup olmadığı ile ilgili tartışmalar mevcuttur. Kutsal Kitap'ta Kuş toprakları için refere edilen metinler incelendiğinde, net bir tanımın yapılamayacağı görülmektedir. Arabistan'dan Mezopotamya'ya oldukça farklı koordinatlarda Kuş eşleştirmeleri bulmak mümkündür. Kuş'un diğer yer eşleştirmeleri yok sayılıp Afrika'da bir yer tayin edilecekse Etiyopya değil, günümüz Sudan toprakları içinde yer alan Meroe-Nubia bölgesi olması muhtemel gözükmektedir. Tabi bu bakış açısı Kutsal Kitap'ta başka bölgelere işaret eden diğer Kuş referansları tartışmasını gündeme taşımaktadır. Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-61; Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 8.

³³ Corinaldi, *Jewish Identity*, 13; Wurmbrand, "Falashas," 1143-1154.

³⁴ Kaplan, *The Beta Israel in Ethiopia*, 25.

Falaşa topluluğunun ortaya çıkış tarihinin 15. yüzyıl olduğu göz önünde bulundurulursa,³⁵ Falaşaları 3 bin yıllık antik Yahudi tarihine eklemek şüphesiz kabul edilebilir bir yaklaşım değildir. Burada başka bir husus daha vardır; Eldad'ın anlatısını, -Etiyopya'da Dan kabilesi iddiasını- Falaşa tarih yazımından çıkarsak dahi, bu anlatının gerçekliğiyle pek ilgilenilmemiş gibi gözükmektedir. Yapılan araştırmalar Eldad'ın kimliği konusunun net olmadığını haber vermektedir. Kullandığı dil üzerinde yapılan analizler Etiyopyalı değil, Güney Arabistanlı olmasının daha olası olduğunu göstermektedir.³⁶ Kendisinin sahtekar bir Karait olduğunu düşünenler de vardır. Tartışmalı kimlikli Eldad'ın Etiyopya Yahudi varlığı veya Falaşa araştırmaları için birincil kaynak olarak gösterilemeyeceği açıktır.

Sonuç olarak Dan kabilesi ile Falaşalar arasındaki bağlantıyı ilişkilendirebilecek tarihsel açıklamaların yetersiz oldukları görülmektedir. Etiyopya'da Dan mevcudiyetine yönelik herhangi bir dış kaynak mevcut değildir. Dan kabilesinin Etiyopya'ya nasıl vardığını açıklayan makul bir öneri için veya böyle bir iddia için herhangi bir doğrudan kanıt yoktur. Hatta Rabbani bağlamda ve Halaha açısından 'Falaşa – Dan Kabilesi bağlantısı' evrensel olarak kabul edilmemektedir. İsrail Hahambaşılığı Konseyi, 1980'li yıllarda iddia edilen kabile üyeliğiyle ilgili şüphelerini dile getirmiş, çeşitli responsalar yayınlamışlardır.³⁷ Yahudi geleneği, Etiyopya'ya göç etmiş herhangi bir kabileye ilişkin çok az destek sunmaktadır. Öte yandan Falaşaların kendileri de böyle bir anlatıya sahip değildir. Falaşaların Dan kabilesi mitiyle tanışıklıkları 19. yüzyıldır. Yani dünya Yahudileri ile tanıştıktan sonradır. Dolayısıyla Falaşaların kökenini Dan kabilesine bağlama fikrini kabul etmenin herhangi bir dayanağı yok gibidir. Falaşaları Dan kabilesinin devamı olarak düşünmek, Yahudi tarihi içerisinde Yahudi ırkı, Hami-Sami köken, ten rengi gibi bazı problematik konuları gündeme getirir ki bunlar başlı başına ele alınması gereken ciddi konulardır.

Falaşaların kendileri için açıkladıkları köken ise, Kral Süleyman ve Sebe Kraliçesi (Makeda) soyundan geldikleri iddiasıdır.³⁸ Süleyman-

³⁵ Taddesse, *Church and State*, 201.

³⁶ Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 25; Corinaldi, *Jewish Identity*, 88.

³⁷ Corinaldi, *Jewish Identity*, 202-12.

³⁸ Budge, *Kebrä Nagast*, 124-5. David F. Kessler, *The Falashas: The Forgotten Jews of Ethiopia*, (New York: Holmes & Meier Publishers, 1982), 12, 17, 27, 50-51.

Sebe mitinin klasik önermesi Etiyopya'nın milli destanı Kebra Nagast'ta bulunmaktadır. MS. 6. ve 9. yüzyıllar arasındaki bir zamanda oluşturulan ve çeşitli değişim ve eklemelerle son şeklini 14. yüzyılda alan Kebra Nagast,³⁹ Kral Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin oğlu I.Menelik yoluyla Etiyopya'da Süleyman Hanedanlığı'nın nasıl kurulduğunu anlatmaktadır. Etiyopya krallarının hanedanlıkları için tüzük olarak hizmet eden ⁴⁰ Kebra Nagast anlatısına göre;

Süleyman'ın zekasını duyan ve onu test etmek isteyen Habeşli Sebe Kraliçesi bir gün Aksum'dan Kudüs'e Kral Süleyman'ı ziyarete gider. Süleyman, kaldığı dönem boyunca zekasıyla kraliçeyi kendisine hayran bırakır. Kraliçe bundan böyle güneşe tapmayacağını, güneşin yaratıcısı İsrail'in tanrısına inanacağını söyler. (Kebra Nagast 21-28) Aksum'a döndüğünde Süleyman'dan bir oğlana gebe olan kraliçe,⁴¹ Menelik (Baynal Lehkem)⁴² adında bir oğul doğurur. Menelik, olgunluk çağına geldiği zaman babasıyla tanışmak için Kudüs'e gider. Menelik ziyaretini tamamlayıp yeniden Aksum'a dönmek üzere iken Süleyman, rahiplerin ilk doğan oğullarının ve İsrail'in yaşlılarının (büyüklerinin) Aksum'a dek ona eşlik etmesini emreder. Ancak yola çıkmadan önce Başrahip Zadok'un oğlu Azariah (Azaryas) Ahid Sandığı'nı tapınaktan alır. Böylece Siyon'un ihtişamı Kudüs'ten 'Yeni Siyon' (İkinci Siyon) Aksum'a, Etiyopya halkına geçer ve Menelik Etiyopya'da kendi hanedanlığını kurar. (Kebra Nagast 29-32; 45-48)⁴³

³⁹ Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 74-9; Corinaldi, *Jewish Identity*, 47.

⁴⁰ A.g.e., 74-9.

⁴¹ İslam, Yahudi ve Hristiyan dünyasında yer bulan Süleyman-Sebe anlatısı, her dinde farklı çerçeve ve eklentilere sahiptir. Aralarında en ayrıntılı, amacı ve işlevi farklı olan Etiyopya versiyonudur ve bu versiyonda gayrimeşru bir ilişkienden doğan çocuğun meşruluğu sorusu, çok fazla gündeme getirilmeyen bir mevzudur.

⁴² Budge, Kebra Nagast 32'de geçen oğul ismini Bayna Lehkem olarak tercüme etmiştir ancak muhtemelen Faitlovitch'in dediği gibi 'bilgenin oğlu' manasında İbn al-Hakem'dir. J. Faitlovitch, "Falashas," *The American Jewish Year Book*, c. 22 (Eylül 13, Ekim 2, 1921 /5681), 1920, 80-100.

⁴³ Budge, *Kebra Nagast*. Kebra Nagast anlatısında Sebe Kraliçesi'nin Kral Süleyman'la buluşması akabinde döndüğü yerin ve iddia edilen oğul Menelik'in Ahid Sandığı ile beraber İkinci Siyon olarak Süleyman Hanedanlığı'nı kurduğu toprakların Aksum olduğu anlaşılmaktadır. Sebe Kraliçesi'nin kimliği ve toprakları tartışmalıdır. Etiyopyalı olup olmadığı da şüphelidir. Güney Arabistanlı olma ihtimali yüksektir. Öte yandan MS. 6. yüzyılda Aksum Kralı Kaleb'in Güney Arabistan zaferinde olduğu gibi, krallığın Kızıldeniz'in her iki yakasını kapsayacak şekilde (Güney Arabistan-Etiyopya) olma ihtimali de yok değildir. MÖ. 10. yüzyıla tarihlenen Kral Süleyman'ın hayatına

Pek çok yazar, Azaryas tarafından Ahid Sandığı'nın alınması durumunu hırsızlık olarak değerlendirirken, Kebra Nagast durumu böyle değerlendirmemektedir. Bilakis Azaryas ve beraberindekiler, ülkelerinden ayrılmanın hüznü içinde onsuz yapamayacaklarını istişare edip, yaptıkları şey uğruna ölümü göze almışlardır: “Yaptıklarımız için öldürülürsek bu üzülmemize sebep olmaz ve eğer yaşarsak bu Tanrının iradesi iledir.” (Kebra Nagast 45) Tanrı, Süleyman'ın bu hırsızlığı keşfini mucizevi bir şekilde engellemiş⁴⁴ ve taşınmasında Tanrı'nın melekleri Azaryas'a görünerek yardım etmiştir. (Kebra Nagast 48) Flad, başka bir ayrıntıya dikkat çekmektedir. Menelik'in Kudüs'e dönmesinin taht meselesiyle ilgili olduğunu söylemektedir:

“Menelik büyüdüğü zaman Yahudiler, Süleyman'ın ölümünden sonra Menelik'in Kudüs'teki varlığı siyasi rahatsızlıklara neden olabileceği endişesiyle Kral Süleyman'dan onu annesinin yanına geri göndermesini istedi. (Kebra Nagast 38-9) Süleyman, onların isteklerine karşı gönülsüzdü ancak sonunda her Yahudi'nin (her ailenin) doğan ilk oğlunu Menelik ile Etiyopya'ya göndermesi şartıyla bu isteğe onay verdi. Menelik, Süleyman tarafından Etiyopya'nın kralı yapıldı. Bununla birlikte ülkedeki yerli kadınlarla evlilik sözleşmesi yapan çok sayıda Yahudi de ülkeye girmişti. Bu Yahudiler arasında, Yahudi yönetmeliğine göre Etiyopya'da ibadet mekanı kurmak için Harun soyundan gelen 12 rahip vardı. Başrahip “Azariah”dı. Süleyman, Menelik'in beraberindeki rahiplerin Etiyopya'ya götürmesi için Ahid Sandığı hazırlamıştı. Onlar, tapınaktan gerçek Ahid Sandığı'nı çalıp, yerine sahte bir sandık bıraktı ve böylece gerçek sandığı beraberlerinde Kudüs'ten Aksum'a getirdiler ki hala orada olduğunu varsayıyorlar.”⁴⁵

Flad, bu iddiasını Kebra Nagast anlatısına göre yazmıştır ancak gerçekte bir taht kavgası olup olmadığı veya Ahid Sandığı'nın çalınmasında tanrının bir iradesi olup olmadığı konusu belirsiz yargılardır. Görünen o

ilişkin bir ayrıntıyı içeren Kebra Nagast anlatısını değerlendirirken, Kebra Nagast'ın MS. 6. ve 14. yüzyıllar arasında derlendiği göz önünde tutulmalıdır. Söz konusu tarih aralığı, Kaleb'in Güney Arabistan geleneğini devraldığı zaferle çakışmaktadır.

⁴⁴ Flad, *Falashas*, 2.

⁴⁵ A.g.e., 2. Yani tabletlerin orijinalini alıp, yerine kendilerine verilen kopyayı koymuşlardı.

ki, 19. yüzyıl başlarında Falaşaların ana akım Yahudiliğe dönüşümünün öncüsü J. Faitlovitch, Kudüs'ten alındığı iddia edilen Ahid Sandığı'nın gerçekten de Aksum'da olduğuna inanmıştır ya da inanmış gibi yapmıştır. Eğer gerçekten inanmışsa, neden Falaşaları Eski Siyon'a götürmek gibi bir teşebbüsün öncüsü olmuştu sorusu sorulabilir: "Kudüs'ten çalınan Musa Yasası'nın tabletleri bugün bulunabilir, Habeşliler Aksum'daki Zion Kilisesi'nde olduğuna dair bize güvence verdi."⁴⁶ Diğer yandan, Sebe Krallığı'nın kapladığı topraklar ve var oluş tarihi tartışma konusudur. Güney Arabistan'da, özellikle Yemen'de Arabistan'ın batı kıyısı boyunca gösterenler olmakla birlikte, Etiyopya sınırları içinde değerlendirilmesi durumu da vardır. Kızıldeniz'in her iki yakasına hükmetmiş bir krallık da olabilir. Dilsel etkiler miladi ilk çağlarda bu durumu onaylamaktadır.⁴⁷ Süleyman ile kimliklendirme girişimleri onu MÖ. 10.-11. yüzyıl yaparken, Sebe ile alakalı ilk yazılı eserin MÖ. 8. yüzyıla ait olması nedeniyle kuruluşunu geriye çekenler vardır. Süleyman ve Sebe anlatısının olduğu bir kitabeye ise henüz rastlanmamıştır.⁴⁸ Süleyman ve Sebe mitindeki dinin (Yahudilik) 4. yüzyılda Hristiyanlığı kabul edene dek Etiyopya'da kral ailesinin ve aristokratların dini olduğu, ilerleyen yıllarda da Falaşalarla devam ettiği belirtilmektedir.⁴⁹

Afrika geleneğinde bir köken miti olarak hizmet eden bu anlatıya Krallar Kitabı'nda ve Tarihler'de atıf yapılmaktadır. Sebe Kraliçesi'nin Kudüs'teki Kral Süleyman'ı ziyaret etmesinden bahsedilmektedir: "Sebe Kraliçesi Kral Süleyman'ın azametini duyunca onu zor sorularla test etmek için Kudüs'e gitti. Süleyman'ın cevaplarına hayran olan Kraliçe Süleyman'ın tanrısını kutsadı. Süleyman'a altın hediyeler sundu, değerli taşlar ve baharat hediye

⁴⁶ Faitlovitch, "Falashas," 80-100. 19. yüzyıl Falaşa topluluğunun dönüşümünün öncüsü Faitlovitch, Falaşa kökeni açıklarken Kebra Nagast'ı ve Güney Arabistan bağlantılı tüm açıklamaları görmezden gelerek açıklamaktadır. Aksi halde Falaşa topluluğu üzerinde Dan Kabile miti inşa etmek mümkün değildir.

⁴⁷ "Saba," *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Saba-ancient-kingdom-Arabia>. Son erişim tarihi: 1 Mart 2021.

⁴⁸ Israel Finkelstein and Neil Asher Silberman, *David and Solomon, In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition*, (New York: Free Press, 2007), 67; İsmail Yiğit, "Sebe," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* c. 36, (İstanbul: 2009), 241-2; Joshua J. Mark, "Queen of Sheba," *Ancient History Encyclopedia* (26 Mart 2018). https://www.ancient.eu/Queen_of_Sheba/#:~:text=The%20region%20of%20Sheba%20in,before%20returning%20to%20her%20country. Son erişim tarihi: 1 Mart 2021.

⁴⁹ Bruder, *The Black Jews of Africa*, 29-30.

etti. Süleyman da kraliçeye hediyeler sundu ve kraliçe topraklarına döndü.” (I.Krallar 10:1-13; II Tarihler 9:1-12) Ayrıca Sebe, Suriye ve Mısır’a güzel kokulu bitkiler satan, buralara altın ve kıymetli taşlar ihraç eden bir toplum olarak gösterilmektedir. (Mezmurlar, 72:15; Hezekiel, 27:22-23, 38:13; Yeremya, 6:20; Eyub, 6:19) Ester-Targum, Ben Sira gibi bazı midraşik literatürde de Süleyman ve Sebe ile ilgili öğeler bulabiliriz.⁵⁰ Bu anlatı haricinde, Süleyman’ı Güney Arabistan ile bağlayabilecek başka biblikal notlar vardır. Krallar Kitabı’nda Süleyman’ın altın aramak için Fenikeliler Kralı Hiram’ın yardımıyla Güney Arabistan’da olduğu düşünülen altın ülkesi Ophir’e (Ofir)⁵¹ deniz seferleri düzenlediği ve oradan altınlar getirdiği anlatısı mevcuttur: “Kral Süleyman, Edomlular’ın ülkesinde Kızıldeniz kıyısında Elath (=Akabe, II.Krallar, 14:22, 16:6) yakınlarındaki Eziongeber’de gemiler yaptırdı. Hiram, denizi bilen gemicilerini Süleyman’ın adamlarıyla birlikte Ofir’e gönderdi. Ofir’e giden bu gemiciler, Kral Süleyman’a 420 talant altın getirdiler.” (I.Krallar 9:26-28; I. Krallar 10:11; I. Krallar 22:20-3; II. Tarihler 8:18; II. Tarihler 9:10)⁵² Yine II. Tarihler 21:16-17’de Yahudi varlığına karşı Güney Arabistan’da bulunan askeri bir seferden bahsedilmektedir. Bu, Etiyopya ve Güney Arabistan arasındaki yakın ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Biblikal referanslar doğrudan bir bilgi ortaya koymamalarına rağmen, verilenler baz alındığı ve doğru kabul edildiği taktirde Güney Arabistan’dan Etiyopya’ya olası bir erken göç için gösterilebilecek kanıtlardandır. Ancak Süleyman döneminde Etiyopya’da bir Yahudi kolonisinin kurulduğuna dair herhangi bir biblikal veya midraşik teyit yoktur. Böyle bir hikayeyi bize yine ‘Dan Kabilesi’nin Etiyopya’daki sürgünleri’ diyen Eldad Ha-Dani vermektedir. Ancak bu sürgün hikayesi de ne Tevrat’ta ne talmudik midraşik metinlerde destek bulur.⁵³ Metinlerde Güney Arap krallıklarından üç tanesinin

⁵⁰ Ullendorff, “Hebraic – Jewish Elements,” 121-161; Steven Kaplan, “Ethiopia Judaism,” *The Encyclopaedia of Judaism*, ed. J. Neusner, Alan J. Avery-Peck, W. Scott Green, c. 4, (Leiden: E.J. Brill, 2003), 1741-1754.

⁵¹ Zenginliği ile ünlü bir şehirdir. Eski Ahid’te Ofir’e atf yapılan diğer bablar; Yaratılış 10 (Sam’in soyundan gelen Yoktan’ın soyu olarak geçer); Eyüp 22, 28; Mezmurlar 45; Yeşeya 13. Babların hepsi de altınla ilişkilidir. Yaratılış 10’daki açıklamadan bölgenin Yemen’de olduğu anlaşılmaktadır.

⁵² Bruder, *The Black Jews of Africa*, 30.

⁵³ Corinaldi, *Jewish Identity*, 48.

geçtiği görülür; Seba/Saba,⁵⁴ Ma'in⁵⁵ ve Hadrawat.⁵⁶ (Hasarmawet) Rabbanî kaynaklarda Yahudi-Arabistan bağlantısına birtakım atıflar görmek mümkündür. Örneğin Rabbi Akiba (Akiva), Arabistan'a seyahat ettiğini ve orada Arapların Kuş Kralı (siyah Etiyopyalı) ile karşılaştığını söylemektedir.⁵⁷ Rabbi Akiba'nın açıklaması, Güney Arabistan'da yaklaşık 130'larda hüküm süren Etiyopyalı bir hükümdarın varlığını göstermesi açısından önemlidir.

Nihayetinde Süleyman-Sebe miti, Etiyopya geleneksel düşünce dünyasının merkezinde yer almaktadır ve Etiyopya kültüründe meşruluk ve otoritenin ana metaforudur. Etiyopya bölgesindeki çok sayıda etnik grubun soy kütüğünde önemli bir unsurdur.⁵⁸ 18. yüzyılda İskoç kaşif James Bruce, Falaşaların kökenlerinin Süleyman ve Sebe'ye kadar uzandığını söyleyen ilk kişidir. Ancak Bruce'ın görüşü Falaşalar ve Süleyman Hanedanlığı'na dayalı köken arasında fark olduğunu söyleyen araştırmacılar tarafından kabul görmemektedir. 19. yüzyıl başlarında konu üzerinde araştırma yapan Fransız seyyah Antoine d'Abbadie, Anglikan misyoneri Samuel Gobat gibi birtakım kimseler, Falaşaların kendi kökenlerini bilmediklerini, anlam kargaşası yaşadıklarını düşünmektedir. Gobat, Falaşalardan bazılarının Süleyman'ın oğlu Menelik yoluyla, bazılarının Romalılar tarafından Kudüs'ün yıkılması sonrası Etiyopya'ya yerleştiklerine inandıklarını belirterek, Falaşaların atalarının Etiyopya'ya yerleştiği döneme ilişkin yeterli fikre sahip olmadıklarını belirtmektedir.⁵⁹ Kökenlerine dair Süleyman ve Sebe ile bağlantılı olduğu iddiası için, 20. yüzyıl etnolog ve dilbilimcileri dahil pek çok yazar bir sorun olduğunu dile getirmektedir. Süleyman ve Sebe mitinin, Etiyopya kültüründeki Yahudi unsurların ya da Falaşaların kökeni için tarihsel bir açıklama olarak kabul edilemeyeceğini belirtirler.⁶⁰ Tüm bunların yanında kronolojik bir hatadan bahsetmekte yarar

⁵⁴ Eski Ahid: Yaratılış, 10:7.

⁵⁵ Eski Ahid: I. Tarihler, 4:41.

⁵⁶ Eski Ahid: Yaratılış, 10:26. Hadramawet (Hadrawat) ve Ofir: Sam'ın soyu Yoktan'ın devamı olarak geçer. (bkz. Yaratılış 10 26:29)

⁵⁷ Midraş, Bamidbar Rabbah 9. https://www.sefaria.org/Bamidbar_Rabbah. Son erişim tarihi: 1 Mart 2021; Babil Talmud, Rosh Hashanah 26a. https://www.sefaria.org/Rosh_Hashanah.26a. Son erişim tarihi: 1 Mart 2021; Kaplan, The Beta Israel in Ethiopia, 31.

⁵⁸ Kaplan, The Beta Israel in Ethiopia, 23.

⁵⁹ A.g.e., 23-4.

⁶⁰ K. Kaufman Shelemay, Music, Ritual and Falasha History, (USA: Michigan State

vardır. Süleyman'ın saltanatı genellikle MÖ.10. yüzyıl ile tarihlenmektedir, yani Aksum uygarlığının ortaya çıkmasından en az 5 asır önceki bir tarihtir. Etiyopya kültüründeki Yahudi unsurların önemli özelliklerinin çoğu, Süleyman zamanından çok sonraki bir dönemle tarihlenmektedir. Yine günümüzde kadar pek çok akademisyen Sebe Kraliçesi'ni Güney Arabistan'dan bir ziyaretçi olarak görmektedir. Böylece Süleyman ve Sebe hikayesi, Etiyopya medeniyetinin biblikel motiflerle şekillenmesinin önemli bir unsuru iken Falaşaların kökeni için tarihsel açıklama yoluyla pek az şey sunmaktadır. Öte yandan İsrail'e göçle birlikte Falaşaların kendisinin de bu mitten uzaklaştığı görülmektedir. Ancak onların nedeni, kökenlerini Dan kabilesi ile zorunlu değiştirme ihtiyacı nedeniyle.

Bazı yazarlar, Aksum hükümdarını devirdiği söylenen Kraliçe Yodit'i (Judith, Gudith, Esther) Falaşa tarihi gelenekleri ile ilişkilendirir ancak pek çok bilim adamı bu kraliçenin Falaşalarla olan ilişkisinin oldukça zayıf olduğu konusunda hemfikirdir.⁶¹ Bazıları Falaşaları bilinmeyen bir kaynaktan Yahudi inanç ve geleneklerini elde etmiş yerli Agau (Agaw) insanları olduğunu belirtir.⁶² Yani bu görüşe göre Yahudi pratiklerini uygulayan yerli Agau halkı, 4. yüzyılda Hristiyanlık Aksum'un resmi dini olduğu zaman Hristiyanlığa dönmeyi reddetmiştir.⁶³ Bu görüş, gerçeğe çok yakın durmakla birlikte Yahudiliğin nasıl elde edildiği sorusuna cevap verememektedir ve görüşle alakalı tartışmaların çoğu Yahudi etkisinin

University Press, 1989), 17.

⁶¹ Yodit'in kimliği spekülasyon konusudur. Yodit'i Yahudi kimliğiyle özdeşleştiren kişinin James Bruce olduğu düşünülür. Bruce "Travels to Discover the Source of the Nile" adlı çalışmasında Yodit'in Hristiyanlığı yok edip Yahudi Hanedanlığı kurduğundan bahseder. Ancak Bruce'ın iddiası sorunludur. Çünkü Yodit Yahudi bir kraliçeden ziyade, Damot Krallığı'nın pagan bir yöneticisi olarak değerlendirilmektedir. T. Taddesse, "A Short Note on the Traditions of Pagan Resistance to the Ethiopian Church (14th and 15th Centuries)," *Journal of Ethiopian Studies*, 10:1, (1972), 137-50; Teshale Tibebe, "Ethiopia: Aksumite Inheritance," ed. Kevin Shillington, *Encyclopedia of African History* 3, (New York: Fitzroy Dearborn, 2005), 848-50; Sergew H. Selassie, "The Problem of Gudith," *Journal of Ethiopian Studies*, 10:1, (1972), 113-24; Robert L. Hess, "Toward a History of the Falasha" içinde *Eastern African History*, ed. Daniel F. McCall, Norman R. Bennett, Jeffrey Butler (New York: Frederick A. Praeger, 1969), 107-32.

⁶² Geniş bilgi için bkz. Aaron Zeev Aescoly, *Sefer ha-Falashim*, (The Book of the Falasha) (Jerusalem, [yayınevi belli değil] 1943); Hess, "Toward a History of the Falasha," 107-32; Wolf Leslau, *Falasha Anthology*, Yale Judaica Series, c. 6, (New York: Yale University Press, 1951), Xlii-Xliii.

⁶³ Quirin, *Evolution*, 7.

Etiyopya'ya nasıl geldiği meselesiyle alakalıdır. Dışsal bir Yahudi etki mi olmuştu yoksa Etiyopya Ortodoks Kilisesi Eski Ahid'i taklit mi etmişti? Bir sonraki bölümde bunu tartışacağız.

Bu farklı teoriler elbette günümüz Falaşalar ile ilgili düşünceleri etkilemektedir. Falaşa topluluğundan bir lider (Yona Bogale) belki de çıkış yolu bulamadığı için kökenlerine dair kaynaştırmaya gitmektedir: "İlk Yahudiler Mısır'dan geldi ve Qwara'ya yerleşti. Yemen'den yeni bir göç geldi ve Aksum'a yerleşti. Nihayetinde iki grup Semien dağlarında kaynaştı."⁶⁴

4. Mısır ve Güney Arabistan Teorileri Üzerine

Falaşalar için yukarıda aktarılanlar dışında daha başka köken teorileri de mevcuttur. Bazı araştırmacılar Birinci (MÖ. 586) veya İkinci Tapınak'ın tahrip edilmesinden sonra (MS.70) Kudüs'ten kaçıp Etiyopya'ya yerleşmiş olabileceklerini ifade eder.⁶⁵ Örneğin; Flad, Falaşalardan bir kısım insanların, atalarının Asur ve Babil esareti döneminde Mısır üzerinden Etiyopya'nın Quara eyaletine yerleştiklerini ve Dembea, Tschelga, Wogara, Semien eyaletleri boyunca yayıldıklarını söylediklerini belirtir.⁶⁶ Yani Falaşa sakinlerinin ilk yerleşim alanı olarak bu bölgeler gösterilir. İbranice ve Etiyopya dillerinden farklı olan Quara dilinin, Falaşa'nın dili olduğu görüşü önemlidir. Ancak bu görüşün pek savunucusu yoktur. Çünkü Falaşalar, sürgün dönemi ve sonrasında oluşturulan Kudüs ve Babil Talmud'u hakkında hiçbir şey bilmemektedirler.⁶⁷

Bazı araştırmacılar, Çıkış'la beraber (MÖ. 13. veya 15. yüzyıllar arası) Mısır'dan Güney'e giden Yahudilerin ataları olabileceğini düşünür.⁶⁸ Kanıt olarak genelde Kıpti Kilisesi inançlarıyla benzerlikler gösterilir. Etiyopya kültüründeki Yahudi unsurların ana kaynağının Mısır olduğu fikri, Epstein, Kessler, Waldman gibi bilim adamları tarafından benimsenip kabul

⁶⁴ Shelemay, *Music, Ritual and Falasha History*, 18. Bu alıntı, Kay K. Shelemay'ın 1973'te Yona Bogale ile yaptığı sözlü görüşmesinde geçmektedir.

⁶⁵ Shelemay, *Music, Ritual and Falasha History*, 18.

⁶⁶ Flad, *Falashas*, 2.

⁶⁷ A.g.e., 2-3.

⁶⁸ Corinaldi, *Jewish Identity*, 53; Waldman, *The Jews of Ethiopia*, 11.

görse de C. Rossini, M. Rodinson, E. Ullendorff gibi birçok bilim adamı tarafından reddedilmektedir.⁶⁹ Mısır'ın Etiyopya'ya coğrafi yakınlığı, Nil'in bir kısmını takip eden Yahudilerin Etiyopya'daki kaynaklara gidebileceği öneriyi aslında makul kılmaktadır. Zaten Falaşaların geleneksel yerleşim alanı olan Kuzey Etiyopya'nın çok erken tarihlerden itibaren Mısır dünyasıyla temas halinde olduğu bilinmektedir.⁷⁰ En önemlisi Mısır, tarih boyunca diaspora Yahudi topluluğun sürgün yeridir ve Helenistik Yahudiliğin önemli merkezlerinden birini temsil etmiştir. 19. yüzyıl ortalarında Yahudiliğin Etiyopya'ya nasıl ve ne zaman ulaştığına dair Falaşa geleneğinin ilk yazılı kaynağını sunan Hohuara Başrahibi Abba Yitzhak da Çıkış'a işaret etmektedir. Ancak açıklamalarında tutarsızlık mevcuttur. Şöyle ki, bir responsasında: “Süleyman zamanında geldik. . . Yeremya'dan sonra. . . Sannar (Sennar) yolu üzerinden Aksum'a geçtik” der [Çıkış'a işaret eder] ve ardından diğer responsasında kökenlerini 12 kabileye bağlar: “Her biri Menelik'e eşlik etmek için ilk doğan gönderen 12 kabileye aittir. . .”⁷¹ Yani, Abba Yitzhak'a göre Falaşa, Sannar üzerinden Yukarı Nil'e ulaştı, oradan Aksum'a devam etti.⁷² Yitzhak muhtemelen Yahudi misyonerlerin etkisiyle yeni tarihsel yapılandırmayı gelenekle uzlaştırma gayretine girmiştir. Farkındaydı veya değildi, Falaşa kökenini Çıkış hadisesine bağlamak, geleneksel anlayıştaki Süleyman-Sebe mit temelli kökeni reddetmek demektir. Öte yandan Mısır'dan göç fikri üzerinde bilim adamları arasında görüş ayrılıkları vardır. Böyle bir göç olduysa bile, İkinci Tapınak yıkımı sonrası olabileceği üzerinde durulur. Luzzatto'ya göre, topluluğun uyguladığı kurban kültürünün kaynağı Onias Tapınağı (Mısır'daki Leontopolis) olabilirdi ve Falaşalar da güneye göç eden Mısır'daki Helenistik Yahudilerin devamı olabilirdi. Benzer görüş Waldman ve A. Epstein tarafından da savunuldu.⁷³ C. Rossini gibi bazı araştırmacılar, mesafe ve geleneklerdeki belirgin farklar nedeniyle

⁶⁹ Abraham Epstein, *Sefer Eldad ha-Dani*, (Vienna: [yayınevi belli değil], 1891); Kessler, *Falashas*, 27-30; Waldman, *The Jews of Ethiopia*, 10; Conti Rossini, *Storia*, 144; Rodinson, “Influences,” 179-86; Ullendorff, “Hebraic – Jewish Elements,” 121-161.

⁷⁰ H. De Contenson, “Pre-Aksumite Culture,” *General History of Africa II, Ancient Civilizations of Africa*, ed. G. Mokhtar, (Kaliforniya: Heinemann, UNESCO, 1981), 341-61.

⁷¹ Corinaldi, *Jewish Identity*, 51.

⁷² Kuzey Etiyopya'da konumlu Sannar, günümüzde Sudan'ın şehirlerinden biridir.

⁷³ Corinaldi, *Jewish Identity*, 52; Waldman, *The Jews of Ethiopia*, 10.

Leontopolis'den göç görüşünü reddeder. Bunun yerine Falaşaların kökeni olarak Güney Arabistan yönünü düşünürler.⁷⁴ Hristiyanlık öncesi Etiyopya'ya kuzeyden olası bir Yahudi göçü olmuş olabilir mi diye sorduğumuzda, doğrulayabilecek yeterli bilgiye sahip olmadığımız görülür. Her ne kadar Yeremya 44:1 veya Zefanya 3:10'da birtakım işaretler olsa da bu tür anlatıların Yahudi nüfuz etki alanını gösterebilmesi sınırlıdır. Hristiyanlık öncesi Etiyopya'ya Mısır'dan veya Kuzey'den olası bir Yahudi göçü sızması için yeterli kanıt bulunmamaktadır.⁷⁵ Bununla birlikte Mısır teorisinin başarısız olmasının en önemli nedeni, Septuagint kullanan Mısır Kıpti Kilisesi'ne rağmen,⁷⁶ Ge'ez İncili'nin Vorlage'den çevrilmesidir.⁷⁷

Mısır teorisinde ortaya atılabilecek belki de en dikkat çekici şey, MÖ.7. ve 5. yüzyıllar arasında Elefantin'de (=Yev, günümüzde Mısır'ın güneyinde Aswan'a yakın olan alan) bulunduğu iddia edilen Yahudi askeri birliğinin varlığıdır.⁷⁸ İki topluluk arasında inanç benzerliği olduğunu düşünenler vardır.⁷⁹ Elefantin Yahudileri'nin dini inancının -ki en önemlisi rahip tarafından yönetilen bir kurban kültürünün olması- Falaşaların dini inancının kaynağı olabileceği düşünülmektedir.⁸⁰ Ancak kurban ritüelinin ayrıntılarına inildiğinde farklılıklar mevcuttur; Elefantin Yahudileri bir tapınakta kurban uygularken, Falaşalar genelde özel bir ismi olan ibadethanelerinde *Mescid*'te yapmaktadır.⁸¹ Ayrıca hayvan kurban geleneğinin Kıpti Kilise tarihiyle örneklemediği önemlidir. Falaşa topluluğundaki kurban geleneği, muhtemelen erken dönemlerden itibaren Yahudi etkiye sahip olan yerel Etiyopyalı halk arasında -Hristiyanlık kabul edilse bile- uygulamayı devam ettirmek isteyenler vesilesiyle elde edilmiştir.⁸²

⁷⁴ Corinaldi, *Jewish Identity*, 53.

⁷⁵ Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 15.

⁷⁶ Nahum M. Sarna, "Biblical Literature: Hebrew Scriptures," *Encyclopedia of Religion* (Second Edition), ed. Lindsay Jones, (Thomson Gale: [yayın yeri belli değil], 2005), 880.

⁷⁷ Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 24; Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-161.

⁷⁸ Kessler, *Falashas*, 2; Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 16-17, 117; Quirin, *Evolution*, 9-10.

⁷⁹ A.g.e., 42-3.

⁸⁰ Waldman, *The Jews of Ethiopia*, 10.

⁸¹ Leslau, *Falasha Antology*, XXI.

⁸² Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 26-27.

Mısır Elefantın teorisi, Falaşalar için kayıp kabile iddiasında bulunanların temelini dayandırdıkları teoridir. Buna göre Çıkış'ın çeşitli zamanlarında bir kısım Yahudi, Musa ile İsrail'e doğru gitmek yerine Nil'e doğru güneye gitti veya MÖ. 586'da Birinci Tapınak'ın yıkılması döneminde bazı Yahudiler Yeremya ile Mısır'a geldi ve ardından güneye gitti. Nihayetinde Elefantın'nin tahribi sonrası veya MS. 70'te İkinci Tapınak'ın yıkımı sonrası Etiyopya'ya vardılar. Yahudilerin Mısır üzerinden yayılması teorisi, Elefantın'de erken dönem bir Yahudi topluluğunun varlığının belgelenmesiyle geliştirilmiştir. Bu sonuca, MÖ.5. yüzyıla ait Aramice bir papirüste geçen tanımlamadan yola çıkarak ulaşılmıştır; Metinde geçen Mısır'daki tahrip edilmiş kutsal yerin bir Yahudi tapınağı olabileceği ve Mısırlı Yahudilerin Falaşaların kaynağı olabileceği belirtilmektedir.⁸³ Göç ile alakalı herhangi bir kayıt olmamasına rağmen, Mısır ve Etiyopya arasındaki coğrafi yakınlık ve süregelen tarihi ilişkiler nedeniyle bu görüşe ağırlık verenler vardır. Antik Yunan tarihçi Herodot da (MÖ.484-425) böyle bir açıklamaya sahiptir aslında. Bazı Mısır garnizonlarının Elefantın'de görev yaptıktan sonra Mısır Kralı Psammetichus'a karşı isyan edip Etiyopya'ya gittiklerini anlatmaktadır. Ancak bu açıklama, II. Psammetichus'e (MÖ. 593-588) işaret etse bile, Elefantın'deki bir Yahudi garnizonuyla herhangi bir bağlantısı için yine erken bir zamandır.⁸⁴ C. Rossini, askeri garnizon tarafından savunulan Yahudiliğin, Etiyopya'daki Yahudi biçiminden oldukça farklı olduğunu söylemektedir:

*“Elefantın papirüsünde Şabat'tan bahsedilmiyor, bahsi geçen tek şölen mayasız ekmek festivalidir. Elefantın'deki Yahudi askeri garnizon üyeleri, komşularıyla evlendi, onlarla eşit şartlarda yaşadı. Papirüste ortaya çıkan Elefantın'nin dini yaşamının bu yönleri, Falaşalar ve genel olarak Habeş Kilisesi'nin eğilimleriyle kesin şekilde tezatlık oluşturuyor.”*⁸⁵

Şabat uygulaması veya yukarıda da değindiğimiz kurban ritüeli nitelik ve içerik yönünden iki toplulukta da farklıdır. Falaşaların Şabatla ilgili kuralları, onların dini yaşamının diğer pek çok özelliği gibi, Jubile Kitabı'ndan etkilenmiştir ki bu kitap, Elefantın topluluğunun sona ermesinden uzun

⁸³ Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 16-7; Quirin, *Evolution*, 9; Kessler, *Falashas*, 2, 43-7.

⁸⁴ Ullendorff, “Hebraic – Jewish Elements,” 121-161.

⁸⁵ Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 16; Rodinson, “Influences,” 179-86.

bir süre sonra, MÖ 2. yüzyılın ortalarından itibaren oluşturulmuş bir çalışmadır.⁸⁶ Yine, Elefantin'de bulunan Aramice metinler, Ge'ez'deki Aramice'den oldukça farklı bir diyalektiktedir.⁸⁷ Yahweh, Elefantin Yahudi askeri birliği için ana odak noktası olmasına rağmen *Bethel*, *Eshem*, *Herem*, ve *Anath* gibi başka tanrılara da ibadet edilmiştir.⁸⁸ Hatta Yahweh için toplanan paraların bir kısmı *Anathbethel* ve *Eshembethel* tanrılarına tahsis edilmiştir. Söz konusu tanrılar (Eshembethel, Anathbethel ve Herembethel vs.) Yahudi değil, Arami kökenli olduğu belirtilmektedir.⁸⁹ Etiyopya'ya ulaşan Yahudi etkileri içinde ise bu tür tanrılar bulunmamaktadır.⁹⁰

Etiyopya'daki Yahudi etkisi için Elefantin Yahudi garnizonu veya Mısır yoluyla elde edilmiş bir Yahudi etkisinden Falaşaların köken aldıkları varsayımı için güvenilir bir tarihsel temel olmadığı anlaşılmaktadır. Bugünkü sınırları içinde Etiyopya'ya Yahudilerin yerleşmesine dair herhangi bir tarihsel bilgiye sahip değiliz.⁹¹ Böyle bir bağlantıya doğrudan kanıt olmadığı için teorinin savunucuları coğrafi yakınlığın dolaylı deliline sığınmaktadır. Elefantin topluluğunun tarihi ve dini yaşamı ile ilgili bilgimiz eksik kalmayı sürdürmektedir.⁹² Ayrıca, paylaşılan dini kültüre baktığımızda, burada birtakım önemli zorluklar görülmektedir. Şöyle ki, Hristiyanlık çağından çok önce ortadan kaybolmuş az bilinen bir grup ile dini sistemi 15. yüzyıldan itibaren belgelenebilen bir topluluk arasındaki tarihi bağı nasıl gösterebileceğimiz belli değildir. Aslında iki topluluğun dini yaşamı arasındaki karşılaştırma dikkatli yapıldığında, farklılıkların daha ağır bastığı görülecektir. Bu görüş, tarihsel bir desteği olmadan salt hipotez olarak kalmaya devam etmektedir. Etiyopya Yahudiliği'nin

⁸⁶ Kaplan, *The Beta Israel in Ethiopia*, 29.

⁸⁷ Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-161.

⁸⁸ Bezalel Porten, *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, (USA: University of California Press: 1968), 149-150. Söz konusu tanrı isimleri "Bethelnathan, Eshemzabad, Eshemram, Heremnathan" gibi başka isimlerle birleştirilerek çoğaltılmıştır. Ayrıntılı isim analizi için bkz. Porten, *Elephantine*, 328-34.

⁸⁹ Porten, *Elephantine*, 163-4; Abraham Schalit "Elephantine," *Encyclopaedia Judaica* 6, ed. Cecil Roth, Jerusalem: Keter Publishing House, [yayın yılı belli değil], 604-10; Patrick D. Miller, *The Religion of Ancient Israel*, (Louisville: Westminster John Knox, 2000), 61.

⁹⁰ Kaplan, *The Beta Israel in Ethiopia*, 30.

⁹¹ Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-161.

⁹² Kaplan, *The Beta Israel in Ethiopia*, 27-28.

Elefantın köken destekçileri, bünyesindeki dini senktritizm ve çok tanrıcılığı görmezden gelmektedir.

İlk yüzyıllarda Güney Arabistan bölgesinin kontrolünü Etiyopyalı yöneticilerin yaptığı dönemlerde Kızıldeniz’de gerçekleşen dil, insan, kültür değişimi olabileceği ve dolayısı ile Güney Arabistan Yahudileri’nin Falaşaların inanç ve geleneklerinin kaynağı olabileceğinden bahsedilmektedir.⁹³ Önceki araştırmacılar, Falaşa bölgesinin güneydoğu kesimine yerleşen bir Yahudi’ye atıf yapan 15. yüzyıl el yazması dışında, Etiyopya’da Güney Arabistan Yahudilerinin varlığı ile alakalı herhangi bir kayıt olmadığını⁹⁴ ve dolaylı kaynaklara başvurulmak zorunda olduğunu iddia etmekteydi.⁹⁵ Ancak son dönemdeki çeşitli arkeolojik ve dilbilimsel kanıtlar Falaşa topluluğu bünyesindeki biblikel-İbrani unsurların Mısır’dan ziyade Güney Arabistan üzerinden girmiş olma varsayımı için yeterince kanıt sunmaktadır. İlk bölümlerde işaret ettiğimiz gibi, *ta’ot*, *tabot*, *meswat* gibi kelimelerin kökeninin Güney Arabistan kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Kullanılan dil Güney Arabistan’ınki ile benzerdir.⁹⁶ Son yıllarda yapılan çalışmalar Aksum’un en eski dilinin Sami Güney Arabistan dilinden türetildiğini göstermektedir.⁹⁷ Yani 15. yüzyılda ortaya çıkan Falaşa topluluğu bünyesindeki İbrani etki için Etiyopya geleneğinin kendisine bakılması daha doğru bir yaklaşım gibi gözükmektedir.

Aslında kanıtlar üzerinden konuştuğumuzda Güney Arabistan’ın gerek dini gerek sosyal yaşamda Habeş üzerindeki etkileri için MÖ.5. yüzyıla dek gidilebilmektedir. Ancak bu süreçte transfer olan dini geleneğin Yahudilik’ten ziyade Paganizm olduğu anlaşılmaktadır. MÖ.5. veya 4. yüzyıllara ait olduğu düşünülen Yeha’daki antik Pagan tapınağı, bu duruma örnek gösterilebilecek önemli yapılarıdır.⁹⁸ Yine Güney Arap

⁹³ Leslau, *Falasha Anthology*, Xliii; Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 117.

⁹⁴ Taddesse, *Church and State*, 67.

⁹⁵ Leslau, *Falasha Anthology*, Xliii.

⁹⁶ Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 1; Ullendorff, “Hebraic – Jewish Elements,” 121-161.

⁹⁷ Francis Anfray “The Civilization of Aksum from the First to the Seventh Century,” *General History of Africa II, Ancient Civilizations of Africa*, ed. G. Mokhtar, (Kaliforniya: Heinemann, UNESCO, 1981), 362-380.

⁹⁸ Contenson, “Pre-Aksumite Culture,” 341-61; Paulos Milkias, *Africa in Focus, Ethiopia*, ABC-CLIO, Santa Barbara, California, Denver, Colorado, Oxford, England, (2011), 169, https://books.google.com.tr/books?id=DtIRbpUNp_oC&printsec=frontc

panteonunda yer alan Astar tanrısına referanslar sunulması ve Aksum'daki heykeller arasında diğer Güney Arap tanrıçalarından örnekler bulunması kayda değerdir.⁹⁹ Dolayısıyla, Falaşa topluluğundan bağımsız olarak Etiyopya'nın kendisi yüzyıllardan beridir zaten Güney Arabistan'la iç içedir. Tarihi kanıtlardan önce Etiyopya kültüründeki Yahudi etkisi için Güney Arabistan kökeni destekleyen bilim adamları, argümanlarını coğrafi yakınlık ve Kızıldeniz'in her iki tarafı arasındaki temasların uzun tarihi üzerine kurmuştu.¹⁰⁰ Gerçekten de erken dönemlerden itibaren bilinen bir ticaret rotası vardı ve Kızıldeniz'in komşuları arasında siyasi, askeri, ticari bağ yüzyıllarca güçlü bir şekilde devam etmişti.¹⁰¹ Ancak Güney Arabistan'dan gelen çeşitli dini etkilerin kesinliği, Yahudi etkinin hangi zaman aralığında olmuş olabileceği bilgisini verememektedir. Yahudilerin Güney Arabistan'dan kesin olarak ilk nasıl geldiği ve hangi tarihten itibaren etkilerini Etiyopya'da hissettirdiklerine dair tartışılarsa devam etmektedir. Yahudi unsurların özellikle 4. yüzyılda Hristiyanlığın kabulünden önce Etiyopya kültüründe var olduğu üzerinde durulmaktadır. İlk taşıyıcılarının, Aksum Krallığı'nın yükseldiği miladi ilk yılların başlangıcı ile 4. yüzyılda Kral Ezana'nın Hristiyanlığa dönüşü arasındaki süreçte Etiyopya'ya ulaştığı düşünülmektedir.¹⁰²

4. yüzyılın sonlarından önce Arap yarımadasında Etiyopya'yı etkileyebilecek yerleşik bir Yahudiliğin olup olmadığı sorgulandığında, İkinci Tapınak'ın yıkılması sonrası gelme ihtimallerine ağırlık veren Ullendorff ve Kaplan, Güney Arabistan'da, Kızıldeniz üzerinden Aksum ile temas halinde olan, ticaret yapan Yahudilerin bulunabileceğinden bahsetmektedir.¹⁰³ Aslında bu etkiyi Alliance Israelite Universelle (AIU) elemanı Joseph Halevy de (1867-68'de AIU tarafından Etiyopya'daki Falaşa köylerini ziyarete gönderilen ilk Yahudi) fark etmiştir. Aksum-

over&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

⁹⁹ Contenson, "Pre-Aksumite Culture," 341-61.

¹⁰⁰ Kaplan, *The Beta Israel in Ethiopia*, 30.

¹⁰¹ Yuri M. Kobishchanov, "Aksum: Political System, Economics and Culture, First to Fourth Century," *General History of Africa II, Ancient Civilizations of Africa*, ed. G. Mokhtar, (California: Heinemann, UNESCO, 1981), 381-401.

¹⁰² Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 15-20.

¹⁰³ Kaplan, *The Beta Israel in Ethiopia*, 31; Ullendorff, "Hebraic – Jewish Elements," 121-161.

Güney Arabistan arasında bağlantı olduğunu düşünmektedir.¹⁰⁴ Ancak Etiyopya'da Yahudi varlığını açıklayabilmede erken dönemlere ilişkin herhangi bir kanıtın olmadığını da görmektedir. Yahudiliğin Etiyopya'ya en olası dağılma dönemi olarak, Aksum Kralı Kaleb'in, Yemen'deki Himyer Kralı Yusuf Dhu Nuwas'ı (Himyer'in Yahudileşmiş Arap Kralı, Zunüvas) yendiği ve binlerce Yahudi esiri getirdiği MS. 6. yüzyıl başları olarak düşünülmektedir.¹⁰⁵ Ancak eğer Yahudiliğin girişi Hristiyanlık öncesi kabul edilirse, Etiyopya'daki İbrani unsurları hesaba katmak için 6. yüzyıl geç bir tarihtir. Güney Arabistan – Etiyopya arasındaki bağlantıya rağmen, Zagwe dönemine dek (1137-1270) iki bölge arasında Yahudi temasına dair herhangi bir belge bulunmamaktadır. Öte yandan Güney Arabistan Yahudileri İbraniceyi bilmekte iken ve Falaşalar ne İbranice biliyor ne de Talmud dahil Rabbani Yahudilik hakkında herhangi bir fikir sahibidirler.¹⁰⁶ Bu iki önemli öğeye yabancı olmaları, Güney Arabistan teorisi için söylenmesi gereken önemli bir husustur. Tüm bu durumlar, Etiyopya toplumundaki Yahudi etkisinin ve Falaşa olarak adlandırılan spesifik grubun kökenine dair açıklamaların karışıklığını göstermektedir. Sonuç olarak Etiyopya medeniyetindeki Yahudi etkinin birincil kaynağı Güney Arabistan olmakla birlikte,¹⁰⁷ bu etkinin Etiyopya'ya nüfuzunu iki yönlü düşünmeliyiz. Bir, ülkeye toplu halde grup olarak girmelerinin (göç gibi) pek olası olmadığını gördük. Muhtemelen tüccar ve yerleşimcilerle beraber küçük gruplar halinde geldiler. Yani bir göçten ziyade ticari ilişkiler nedeniyle sürekli ilişki halinde olan Yahudiler olmuş olmalı. İki, Habeşlilerin tarih boyunca Güney Arabistan'a çok sayıda istilası mevcuttur. Kaleb'in zaferiyle Güney Arabistan'ı devralan Habeşliler, İbrani unsurları zamanla özümsemeye başlamışlardır.¹⁰⁸ Bu devir muhtemelen hem toprak devri hem Süleyman-Sebe mitinin de dahil olduğu gelenek devridir. Her iki durumda Falaşalarla doğrudan bir ilgi kurulamayacağı açıktır.

¹⁰⁴ Quirin, *Evolution*, 9.

¹⁰⁵ Bkz. J. Halevy, *La Guerre de Sarsa Dengel contre les Falachas*, (Paris: E. Leroux, 1907).

¹⁰⁶ Leslau, *Falasha Antology*, XXI.

¹⁰⁷ Kaplan, *The Beta Israel in Ethiopia*, 32; Ullendorff, *Ethiopia and the Bible*, 17-23; Leslau, *Falasha Anthology*, XIIii.

¹⁰⁸ Aynı özümsemeyi aslında Himyeri Kralı Dhu-Nuwas da yapmıştır. Yahudi olduktan sonra Yusuf adını alması, İsrail ile kimlikleşme girişimlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu tür bir kimlikleşme sürecinin Habeş için de geçerli olmaması için neden yok gibi gözükmektedir.

5. Sonuç

Falaşa topluluğunun kökenleri ile alakalı pek çok teori ileri sürülmektedir. Genel olarak Hristiyanlık öncesi Aksum'da dini-kültürel olarak hayatta kalmış küçük arkaik bir grup olduğu iddia edildi. Ancak bir topluluk olarak tarih sahnesine çıkışının 14. ila 15. yüzyıllar arasında olduğu konusunda artık bir fikir birliği vardır. Bu dönemdeki politik, ekonomik, dini, sosyal faktörlerin kombinasyonu, Falaşa olarak bilinen grubun ortaya çıkmasına yol açtığı söylenebilir. Dolayısıyla Falaşaları bu tarih aralığındaki 'Etiyopyalı etnik bir grup' olarak değerlendirmek uygun olacaktır.

Yapılan çalışmalar, Etiyopya'da herhangi bir Yahudi topluluğunun varlığı ve kökenine yönelik araştırma girişimlerinin önünde başta yazılı kaynak olmak üzere birçok engel olduğunu göstermektedir. Çalışmada geniş bir şekilde ele alındığı gibi, birbirinden alakasız ve her biri farklı etkileşim yaratabilecek çeşitli köken teorileri bulunmaktadır. Bununla beraber, Falaşaların Etiyopya'da iken yüzlerce yıldır kendilerini tanımladığı köken açıklaması, Kebra Nagast'ta anlatılan Kral Süleyman ve Sebe Kraliçesi mitine dayanmaktadır. Mite göre Sebe Kraliçesi, Kudüs'ten ayrılıp krallığına geri döndüğünde alimler ve zanaatkarlar gibi çok sayıda İbrani'yi beraberinde ülkeye getirmişti ve oğlunun doğumunda bu göç önemli ölçüde çoğaltılmıştı. İsrail'in Falaşalar için onayladığı köken teorisi ise, Eldad ha-Dani'nin ortaya attığı ve Radbaz'ın onayladığı Dan kabilesi iddiasıdır. 19. yüzyıla dek Dan kabilesi ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmayan Falaşaların, İsrail'e giderken yüzlerce yıldır inandıkları köken mitini reddederek gittiği anlaşılmaktadır. Hahambaşılık yetkililerin Dan kabilesi ile ilişkilendirerek Falaşaların Yahudiliği'ni onaylaması, Halaha perspektifinden genel olarak olumlu bir sonuç ortaya çıkarmaktadır. Ancak tarih perspektifinden bakıldığında bahsi geçen topluluğun kendisini Yahudilerin bir parçası olarak tanımlaması, 19. yüzyıl ortaları yani Yahudi dünyası ile karşılaşmalarından hemen sonradır. Öte yandan Falaşaların Dan üyeliği konusunda spekülasyon yapan kaynaklar, Etiyopya geleneğindeki biblikal-İbrani unsurları görmezden gelmektedir. Dolayısıyla biblikal-İbrani unsurları sadece Falaşalarda değil, Etiyopya'nın genelinde görmenin mümkün olduğu gerçeğini bilmek önemlidir. Etiyopya kültürünün ayrılmaz bir parçası olan bu unsurları değerlendirirken hem Falaşaların hem Hristiyanların beraber düşünülmesi gerekmektedir.

Geleneksel Etiyopya kültüründeki sünnet, Şabat, beslenme kuralları gibi

bir takım İbrani unsurların varlığı önemlidir. Erken dönem Etiyopya medeniyetinin şekillenmesinde katkısı olan bu unsurların en olası kaynağı, arkeolojik kanıtlara göre MS. 2. ve 3. yüzyıllarda Güney Arabistan'dan Aksum'a gelen unsurlardır. Elbette bu durum önemli bir soruyu açık bırakmaktadır; Falaşalar, Yahudiliği Etiyopya'ya getiren bir dış grubun devamı mıydı yoksa Eski Ahid'in taklit edilmesiyle ortaya çıkmış yerel gruplardan biri miydi? Hahamlık makamlarının resmi bildirisine rağmen, Falaşaları bir dönem Etiyopya'ya göç etmiş Yahudilerin ataları olarak tanımlamak oldukça basit bir girişimdir. Daha ötesi, onların antik Yahudi pratiklerine dayalı dini sistemlerinin 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl başında oluşturulduğu gerçeği göz önüne alındığında konu oldukça problematiktir. Pek çok bilim insanı Falaşaların kökeni söz konusu olduğunda belli bir Yahudi etkileşim başlangıcı tahsis etme girişimi yerine, diğer Etiyopyalılar (Hristiyanlar ve diğerleri) tarafından da paylaşılan Yahudi gelenekleriyle beraber düşünülmesi gerektiğini belirtir. Dolayısıyla İbrani unsurların varlığı için Falaşalara herhangi bir sorumluluk yüklenilemeyeceği anlaşılmaktadır. Çünkü karşımızda tıpkı Falaşalar gibi Şabat'ı, sünneti uygulayan 'Yahudi-Hristiyan' uygulamalara sahip bir Etiyopya Hristiyanlığı vardır.

Falaşa özelinde duruma baktığımızda, Falaşa topluluğunun ortaya çıkışının 14. ve 15. yüzyıllar olduğu görülmektedir. Yani yaklaşık 3 bin yıl öncesine ait antik İsrail bağlantısından oldukça uzak bir topluluktur. Ancak Hahambaşılık dahil bazı araştırmacılar Falaşaların kökenlerini Eldad gibi gezginlerin anlatımlarına kadar götürmeyi seçmekte ve Falaşaları binlerce yıl önce var olan Etiyopya'daki Yahudilerin devamı olarak nitelemektedir. 15. yüzyılda ortaya çıkmış bir kavramı yüzyıllar öncesine bağlamak gibi bir hataya düşmektedirler. Daha önemlisi, Etiyopya'da Yahudi varlığına ilişkin referansları "Falaşa" anlamında Yahudilere atıf olarak almaktadırlar.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Falaşa tarihini çeşitli mitler üzerinden temellendirerek ele alan çalışmalardan bazıları; Corinaldi, *Jewish Identity*, (1998); Waldman, *The Jews of Ethiopia*, (1985). Bu yazarlar genelde arkeolojik kanıtlardan uzak ve derinlemesine araştırma yapmaya gerek duymadan Falaşaları doğrudan 'Etiyopya Yahudisi' olarak ele alma eğilimindedirler. Savlarında kaynak gösterdikleri kişiler, bu düşüncenin temel direkleri J. Martin Flad, J. Halevy, J. Faitlovitch gibi isimlerdir. Son ikisi, Alliance Isrelite Universelle teşkilatı üyesi olup, Falaşaları eğitim yoluyla dönüştürüp ana akım Yahudi pratikleri kazandırmada aktif rol oynayan kişilerdir. Bkz. J. Halevy, *Rapport au comité central de l'Alliance Israélite Universelle*, (Paris: 1868); *Travels in Abyssinia* (Londra: Wertheimer, Lea and Co. 1877); J. Faitlovitch, "Falashas," 80-100; *The Black Jews of Abyssinia*, (New York: [yayınevi belli değil], 1915).

Yapılan çalışmalar Falaşaların bir çeşit Yahudilik uygulayan yerli Agau'lardan (yerli Afrikalı Agau halkı) gelen Etiyopyalılar olduğunu göstermiştir. Bu tarihsel gerçeklik son yıllarda yapılan DNA analizleri ile kesinleştirilmiştir. Analize göre söz konusu bu yerli Afrikalıların – Falaşaların- Ortadoğu halkı herhangi bir bağlantısı bulunmamaktadır. Bu durum aynı zamanda Yahudilikle de doğrudan bir bağının olmadığını göstermektedir.

Kaynakça

- Aescoly, Aaron Zeev. *Sefer ha-Falashim, (The Book of the Falasha)*, Jerusalem, [yayınevi belli değil], 1943.
- Anfray, Francis. "The Civilization of Aksum from the First to the Seventh Century," *General History of Africa II, Ancient Civilizations of Africa*, editör: G. Mokhtar, Kaliforniya: Heinemann, UNESCO, (1981), 362-380.
- Atiya, Aziz. *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yayınları, 2005.
- Aykit, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Babil Talmudu, *Rosh Hashanah*. Son erişim tarihi: 1 Mart 2021.
https://www.sefaria.org/Rosh_Hashanah.26a
- Bezold, Carl. *Kebra Nagast*, die Herrlichkeit der Könige, München: Akademie der Wissenschaften, 1909.
- Bishai, Wilson B. "Sabbath Observance from Coptic Sources," *Andrews University Seminary Studies (AUSS)* 1.1, 1963, 25-31.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *The Kebra Nagast: The Queen of Sheba and Her Only Son Menyelek*, Ontario: Cambridge, 2000.
- Bruce, James. *Travels through part of Africa, Syria, Egypt, and Arabia, into Abyssinia, to Discover the Source of the Nile (1768-1773)*, Londra: Printed for Scott, Webster and Geary, 36, Charterhouse Square, 1835.
- Bruder, Edith. *The Black Jews of Africa: History, Religion, Identity*, Londra: Oxford University Press, 2008.

- Boykin, James H. *Black Jews: Ethiopia, India, United States*, [yayınevi ve yayın yeri belli değil], 1982.
- Contenson, H. De. "Pre-Aksumite Culture," *General History of Africa II, Ancient Civilizations of Africa*, Editör: G. Mokhtar, Kaliforniya: Heinemann, UNESCO, (1981), 341-61.
- Conti Rossini, Carlo. *Storia d' Etiopia*, (Officina D' arte Grafica A. Lucini & C. Milano:1928).
- Corinaldi, Michael. *Jewish Identity: The Case of Ethiopian Jewry*, Jerusalem: Hebrew University, 1998.
- Epstein, Abraham. *Sefer Eldad ha-Dani*, Viyana: [yayınevi belli değil], 1891.
- Faitlovitch, J. "The Falashas," *The American Jewish Year Book*, c. 22 (Eylül 13, Ekim 2, 1921 /5681), 1920, 80-100.
- _____ *The Black Jews of Abyssinia*, New York, [yayınevi belli değil], 1915.
- Finkelstein, Israel and Silberman, Neil Asher. *David and Solomon*, In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition, New York: Free Press, 2007.
- Flad, J. Martin. *The Falashas (Jews) of Abyssinia*, Londra: W. Macintosh, 1869.
- Haile, Getatchew. "The Forty-Nine Hour Sabbath of the Ethiopian Church," *Journal of Semitic Studies* XXXIII/2 Sonbahar, 1988, 233-54.
- Halevy, J. *Rapport au comité central de l'Alliance Israélite Universelle*, Paris, [yayınevi belli değil], 1868.
- _____ *Travels in Abyssinia*, Londra: Wertheimer, Lea and Co.1877.
- _____ *La Guerre de Sarsa Dengel contre les Falachas*, Paris, E. Leroux, 1907.
- Hess, Robert L. "Toward a History of the Falasha" içinde *Eastern African History*, editörler: Daniel F. McCall, Norman R. Bennett, Jeffrey Butler, New York: Frederick A. Praeger, 1969, 107-32.
- (iy). "Saba," *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Saba-ancient-kingdom-Arabia> . Son erişim tarihi: 1 Mart 2021.

Kaplan, Steven. *The Beta Israel (Falasha) in Ethiopia; From Earliest Times to the Twentieth Century*, New York ve Londra: New York University Press, 1992.

_____. “Ethiopia Judaism,” *The Encyclopaedia of Judaism*, editörler: J. Neusner, Alan J. Avery-Peck, W. Scott Green, c. 4, Leiden: E.J. Brill, 2003, 1741-1754.

Kessler, David F. *The Falashas: The Forgotten Jews of Ethiopia*, New York: Holmes & Meier Publishers, 1982.

Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit. *Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil*, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001.

Kobishchanov, Yuri M. “Aksum: Political System, Economics and Culture, First to Fourth Century,” *General History of Africa II, Ancient Civilizations of Africa*, editör: G. Mokhtar, Kaliforniya: Heinemann, UNESCO, (1981), 381-401.

Leslau, Wolf. *Falasha Anthology*, Yale Judaica Series, c. 6, New York: Yale University Press, 1951.

Mark, Joshua J. “Queen of Sheba,” *Ancient History Encyclopedia*, 26 Mart 2018. https://www.ancient.eu/Queen_of_Sheba/#:~:text=The%20region%20of%20Sheba%20in,before%20returning%20to%20her%20country. Son erişim tarihi: 1 Mart 2021.

Midraş, *Bamidbar Rabbah*. https://www.sefaria.org/Bamidbar_Rabbah. Son erişim tarihi: 1 Mart 2021.

Milkias, Paulos. *Africa in Focus, Ethiopia*, ABC-CLIO, Santa Barbara, California, Denver, Colorado, Oxford, England, 2011, https://books.google.com.tr/books?id=DtIRbpUNp_oC&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Miller, Patrick D. *The Religion of Ancient Israel*, Louisville: Westminster John Knox, 2000.

Quirin, James. *The Evolution of the Ethiopian Jews, A History of the Beta Israel (Falasha) to 1920*, USA: University of Pennsylvania Press, 1992.

Polotsky, Hans Jakob “Aramaic, Syriac, and Ge’ez” içinde *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Ethiopian* (The Worlds of Eastern

- Christianity, 300-1500) Editör: Alessandro Bausi, c. 4, Haziran 20, Routledge: Ashgate Variorum, 2012, 187- 196.
- Porten, Bezalel. *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, USA: University of California Press, 1968.
- Ritte, U.; Neufeld, E.; Prager, E.M.; Gross, M.; Hakim, I.; Khatib, A.; Bonne-Tamir, B. "Mitochondrial DNA Affinity of Several Jewish Communities," *Human Biology* 65, no. 3 (Haziran, 1993), 359-385.
- Rodinson, Maxime. "On the Question of Jewish Influences in Ethiopia" içinde *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Ethiopian* (The Worlds of Eastern Christianity, 300-1500) editör: Alessandro Bausi, c. 4, Haziran 20, Routledge: Ashgate Variorum, 2012, 179-186.
- Sarna, Nahum M. "Biblical Literature: Hebrew Scriptures," *Encyclopedia of Religion* (Second Edition), editör: Lindsay Jones, (Thomson Gale: [yayın yeri belli değil], 2005), 880.
- Selassie, Sergew H. "The Problem of Gudit," *Journal of Ethiopian Studies*, 10:1, (1972), 113-24.
- Schalit, Abraham. "Elephantine," *Encyclopaedia Judaica* 6, editör: Cecil Roth, Jerusalem: Keter Publishing House, [yayın yılı belli değil], 604-10.
- Shelemay, K. Kaufman. *Music, Ritual and Falasha History*, USA: Michigan State University Press, 1989.
- Tamrat, Taddesse. *Church and State in Ethiopia 1270-1527*, Londra: Oxford University Press, 1972.
- _____ "A Short Note on the Traditions of Pagan Resistance to the Ethiopian Church (14th and 15th Centuries)," *Journal of Ethiopian Studies*, 10:1, 1972, 137-50.
- Tibebu, Teshale. "Ethiopia: Aksumite Inheritance," *Encyclopedia of African History* 3, Editör: Kevin Shillington, New York: Fitzroy Dearborn, 2005.
- Ullendorff, Edward. *Ethiopia and the Bible*, The Schweich Lectures of the British Academy, Londra: Oxford University Press, 1968.
- _____ "Hebraic – Jewish Elements in Abyssinian (Monophysite)

Christianity,” içinde *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Ethiopian* (The Worlds of Eastern Christianity, 300-1500) editör: Alessandro Bausi, c. 4, Haziran 20, Routledge: Ashgate Variorum, 2012, 121-161.

Waldman, Menachem. *The Jews of Ethiopia: The Beta Israel Community*, Jerusalem: Ami-Shav, Center for Aid to Ethiopian Immigrants, 1985.

Wurmbrand, Max. “Falashas,” *Encyclopaedia Judaica* 6, editör: Cecil Roth, Jerusalem: Keter Publishing House, [yayın yılı belli değil], 1143-1154.

Yiğit, İsmail. “Sebe,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* c.36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, 241-2.